

ԱՐՏԱԾԻՍԱԿԱՆ ՍԳՈ ԵՐԳԵՐ

Մեզ հասած ժողովրդական մահերգերի մի ստվար բաժինը հորինված է ոչ թե որպես հուղարկավորության ընթացքում երգվող ծիսական երգ, այլ որպես ծանր ողբերգական դեպքի ազդեցությամբ հյուսված երգ, որ երգվում է տիտուր առիթներով: Սակայն, քանի որ սրանց թեման անհատի մահվան եղերական պատմությունն է, ուստի նպատակահարմար է դրանք ևս քննության առնել սգո երգերի շարքում, որպես վերջիններիս մի ենթատեսակ և անվանել *հիշատակի երգեր*:

Հայ ժողովրդի հազարամյա պատմության ընթացքում ակնթարթներ են եղել իսադադ ժամանակները, մնացածը կռիվ էր ու արյուն, ընդհարում ու պատերազմ, կոտորած ու պայքար. «Ծիծաղը կտրած, ուրիշթունը կտրած, լացը լիզը, դարդը լիզը»¹: Միշտ ծավալուն է եղել հայ ժողովրդի վիշտն ու արցունքը, նրա վարդը արյան գույնի էր ու արյուն էր թուրում, նրա բարձրաբերձ լեռներն ու կանաչ դաշտերը արյունով էին ներկվում, որբացած, այրիացած մի ողջ երկիր էր սգում դարեր շարունակ: Բայց չի լռել երգը. այն գեղեցիկ է մերթ սիրո շշուկներ, մերթ կարոտի տրտունջներ, մերթ ուրախության ու հարսանիքի թնոյուններ, մերթ աշխատանքի բարբառներ, մերթ էլ՝ անխուսափելիորեն՝ մահվան մրմունջներ: Երգով է քնել ու աթոթանցել հայը, երգով ճաշել ու խմել, ուրախացել ու հրճվել, սիրել ու կարոտել, մահ ախրել ու սգացել, երգով պատերազմել, պարտվել ու հաղթել: Երբ վտանգի մեջ էր հայտենիքը, եայլավստությամբ տղամարդը երագել է կռվի դաշտում

գոհվել: Միջնադարյան հայերն աղաչում է ամենակարողին.

*Ով՛իմ արարիչ Աստուած,
Մի՛ առներ ի մահ իմ սիրուս.
Իմ մահ պատերազմ արա՛
Մէջ խազար թափած թրերոյ.
Մարդ, որ պատերազմ մեռնի,
Պարտ է վերայ վանք շինելոյ.
Մարդ, որ հասրաթով մեռնի,
Չի պատի ի հող թաղելոյ*²:

Հայոց միջնադարը, որ ժողովրդական բարձրարվեստ երգերի շարքեր է թողել մեզ, լի էր ավերով ու կոտորածով, դրա համար այդ երգերի մի մասը վերաբերում է հայ ժողովրդին բաժին ընկած աբիավորքներին ու արյունահեղություններին³: Սրանք շատ ավելին են, քան մեկ մարդու մահի սգացող վշտերգերը և ունեն ավելի անանձնական, ընդհանրացնող բնույթ:

Միշտ թշնամիներով շրջապատված, ահ ու սարսափի, արյան ու մախճիրի մեջ տոչորվող ժողովուրդը իր վրշտն ու դժբախտությունը սգում էր այլարանորեն բլբուլի ու կաքավի անունից: Անուշաձայն, գեղեցիկ ու հալածվող այս երկու թռչուններին՝ իրենց վարք ու րարքով մեր ժողովուրդը նմանեցնում էր իրեն:

Այս ողբերի մի մասը մայրական սգերգեր են: Արյուն-արցունք է թափում կաքավը՝ որդուն տարել են անհայտ ուղղությամբ.

Չագուկս՛ի բունես առած,

² *Մնացականյան Ա.*, Հայրեններ, էջ 789:

³ Նույն տեղում, էջ 757:

Նման երգեր են տպագրվել «Բազմավեպում» (1845), Ս. Միանսարյանի «Զմար հայկականում», «Բյուրակնում» (1899), «Եմինյան ազգագրական ժողովածուում» (հ.6), «Ազգագրական հանդեսում» (գիրք 12), Ա. Մնացականյանի «Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգերում» և այլն:

¹ Անձնական գրառումներ, Լեոնային Ղարաբաղ, գ. Աշան, 1994 թ. հունվարի 3:

Ոչ ի սար գիտեմ, ոչ ի ծոր.

Այս կորստյան անորոշությունը կրկնակի է տանջում վշտակեղեք մորը, նա աղաչում է բոլորին գտնել ու վերադարձնել իր որդուն, սփոփել իր տառապյալ սիրտը.

Վա՛յ գտնողին, չի տուողին,

Վա՛յ անոր կորսնցնողին⁴:

Ձագակորույս կաքավը տեղ չի գտնում դադարելու և լավ է համարում ինքն իրեն վառել, քան գգալ անտանելի հոգեկան տառապանքներ:

Ողբացող սոխակի բողոքը ուղղված է հրեշտակին, որ անընդհատ սիրած յարեր ու միամորիկ որդիներ է տանում⁵:

Ողբերգերի մի ստվար շարք է հորինվել Արևմտյան Հայաստանի կոտորածների տարիների: Դրանք ներկայացնում են ժողովուրդին հասած անօրինակ մարմնական ու հոգեկան տանջանքներ: Հայրենի լեռներից ու հովիտներից ելած վաճառ, հրով ու սրով մեռնելու ահը սրտներում, արցունքները քամված, առանց ընդմիջելու ու հանգստանալու, քայլում էին մարդկանց խմբերը սարերով ու ձորերով դեպի մահ ու արեավիրք: Մի կում ջրի, մի պատառ եացի կարոտ, իրենց գավակների ու ծնողների մորթվելը տեսնելով, անթաղ դիակներ ու խոշտանգված մարմիններ շրջանցելով⁶:

Ո՛ւր է մայրիկ, ո՛ւր է իմին հայրիկը:

Հես գիտեր, որ վատ է թուրքին դանակը,

Ո՛ւր է, մայրիկ, ո՛ւր է անոր դիակը,

Արցունքն իջավ մինչև սրտիս հատակը⁷:

Անսովոր ողբերգությունը բերում է նմանը չունեցող արտաբայտման ձևեր: Անագորույն վիշտը չի տեղավորում բառերի ու նախադա-

սությունների սահմաններում. մանուկներին ողջ-ողջ թաղում են հորերի մեջ: Մայրը խնդրում է բոլոր մարդկանց, բնությանը՝ գտնել ու վերադարձնել իր փոքրիկ աղջկան՝ մեռած կամ կենդանի, և նրա դիակի վրա ամբողջ ազգը պիտի լա: Նշանած Համբարձումին զարկել են, դիակը վերցնող չկա, թող Ջարուհու վարսերը բարակ հյուսեն ու կրտսեր եղբոր համար հարս տանեն, նրան կարոտ գնաց ավագ եղբայրը⁸: Այս սովորությունը պահպանվում է հայերի մեջ: Այժմ էլ Արցախում հաճախ զոհված եղբոր հարսնացուն ամուսնանում է մյուս եղբոր հետ, չի ամարգում սիրած երիտասարդի հիշատակը օտար մեկին հաղսնանալով, Որդեկորույս մայրը ծոցը լցրել է ժառանգի խոսքերով, վախենում է թափվեն, - ավելի ռանաստեղծական մտածողություն, նուրբ գեղարվեստական պատկեր հնարավոր չէ պատկերացնել, - երագում է գետնի վոայի քարը լինել ու կրել որդու ոտնահետքի դրոշմը: Այրին «սուգ ու շիվան» է անում անտեր, վիրավոր վերադարձած ծիու տիրոջ համար, ամպն ու մութը տիրել են ողջ աշխարհին:

Հայկական դարավոր սգերգությունը ունի երկու թև. մարդու մահը սգացող երգեր և եայրենի բնակավայրի կորուստը ողբացող երգեր: Երկուսն էլ սկզբնավորվելով բանահյուսության մեջ, հետագա զարգացում են ապրել գրողների գրչի տակ: Բնակավայրերն էլ ողբերգվում են հիմնականում մարդկային կորստի տեսանկյունից: («Սասուն», «Ատանայի կոտորածը», «Մալայի ողբը»): Վերջինիս քնարական եերոսուհու սիրտը ծփում է ալիքի նման՝ հայրենիքը հիշելով, աչքերը կուրանում են լալուց.

Այնտեղ կռվեց ընկավ իմ հայր,

Այնտեղ մեռան իմ քույր, եղբայր,

Այնտեղ մեռավ իմ քաղցրիկ մայր,

Այնտեղ մեռնել ինձ ո՛վ կտար⁹:

Հեղեղի պես հոսում է արյունը, ազատության ձգտողները արյունաշաղախ ընկած են ձորե-

⁴ *Գրիգորյան 3. Գ.*, նշվ. աշխ., հ.5, էջ 174:

⁵ *Գրիգորյան 4.* նշվ. աշխ., հ.5, էջ 174:

⁶ Ողբի և կոտորածի երգեր են տպագրվել Ա. Փախլանյանի կազմած «Հայրենի երգեր», «Արյան ձայներ» (1906), «Վազգեն» երգարան, Ա. Բրուսյանի «Ռամկական մրմունքներ», «Մրմունքք եայկական» (1901), «Ազգային ընդարձակ երգարան» (1932), «Տատրակ Տարօնոյ» (1910), «Նոր քնար հայկական» (1897), Հ. Հայկազունու «Երգարան» (1909), «Երգարան ժողովրդի համար» (1917), Վ. Սվազյանի «Կիլիկիա», Ա. Ղազիյանի «Հայ ժողովրդական ողբերգիկներ» և այլ ժողովածուներում:

⁷ *Սվազյան 4.*, Կիլիկիա, Երևան, 1994, էջ 175:

⁸ Նշվ. աշխ., էջ 177:

⁹ Նշխարներ Համշենի և Տրապիզոնի ռանահյուսության, Երևան, 1986, էջ 144:

րում, գնդակները կարկտի պես թափվում են, դիակներով ծածկված է երկիրը: «Վալ աման» երգը¹⁰ մի հանգուցյալի չի ողբում, այլ մի ամբողջ իշումբ (այսպես նաև «Չոա կեսատուկ», «Շատիսու սարեր անուշ զոգան» և այլ երգեր), երեք զարկված աղջկա, ողջ-ողջ թաղված պատանուն, նրա խաչված քույրիկին, ծայրատված վարժուհուն:

*Մայրի՛կ, բողջադ առիր, էլար ո՞ւր գացիր,
Վա՛յ, աման,*

Դեր Ջորի ծամփաները մեռնելո՞ւ գացիր...

Ա՛խ, ամա՛ն...

Ազո երգերի մի երակը կազմող, ազատագրական և ֆիդայական պայքարի հերոսներին նվիրված եիշատակի երգերը սերտ առնչվում են հայ ժողովրդական վիպական և ռազմի երգերի հետ¹¹: Սրանք, եթե չեն կատարվել թաղման ժամանակ, հետագայում երգվել են նրանց եիշատակի օրերին: Այս երգերի մեջ լացի ու վշտի, սիրո և կարոտի մոտիվների հետ տեղ են գտել նաև եայրենասիրության, ազատասիրության ու հերոսականության մոտիվներ: Իրենց հող ու քրին, դյուցազուն նախնիներին հավատարիմ, անքուն, քաղցած ու ծարավ, փորձանքի ու թակարդի ենթակա՝ կռվում ու տասնյակներով զոհվում էին նրանք, ռանտ նետվում, կախաղան բարձրացվում, և նրանցից մնում է մի քանի տող պատմություն գրքերի էջերում, մի քանի բերան երգ՝ ժողովրդի շուրթերին:

Կորսվող հայրենիքի հետ կորչում են նաև հարազատների գերեզմանները: Մի հուզիչ ողբ է գրառել Մ. Թումաճանը. հայուհին վերադառնում է հայրենի գյուղ և ավերակ գտնում այն. «Որտե՛կ ուրտեղ Մամա Քեմիրյանը պիտի ողբար իր կորուստները, ինչպես ողբացել են իր նախնիները անհամար տարիներ առաջ: Ինչքան նմանություն կա Հայաշխարհի գանազան վայրերի, մանավանդ Ակնա շրջանի մեջ երգված ու դեռ պահված օրորների և ողբերի կսկծալի եղանակների հետ... այս բոլորը

շարունակաբար գուգորդված են իրար. և այդ շղթան... մեզ կարող է տանել մինչև պատմության մեջ հիշված «լացող կանանց» ավանդույթին»¹²:

Էլի՛ հաջի հայրիկ,

Գերեզմանիդ դուռը բաց,

Սեւգիլի զավակներդ

Վեր քեշեն մնաց:

Աղջիկը սիրտը բացում է հոր գերեզմանին, նրան պատմում պատահած արհավիրքների մասին, կորած գերդաստանի, կարոտ մեռած հարազատների, Ստամբուլից փչած մահաշունչ հողմի և Տեր Ջորի կողմերում կորած-մոլորած իր գառների մասին:

Թուրքին գերի ընկած ու զոհված երիտասարդների է ողբում ամենագողտրիկ սգո երգերից մեկը. «Կոունկ սիրեսը»¹³: Հայ ստեղծագործ մտքի ավանդական հնարանքով ողբերգուն դիմում է կոունկին և օգնության ու վշտակցության կանչում նրան հանուն նրա գույզ բալիկների սիրո:

Ամա՛ն կռունկ, երկու բալիդ արեւը,

Յարըս մնաց Արզրումի սարերը.

Յարիս եսիր են տարե,

Ամա՛ն կռունկ, երկու բալիդ արեւը:

Ռուսական բանահյուսության մեջ լացի երգերի ժանրի տակ են քննվում նաև գորակոչվող երիտասարդի և հարսնացող աղջկա թախծերգերը: Հայ բանահյուսության մեջ դրանք տարբեր ծիսական և ռովանդակային ստեղծագործություններ են, որոնց համար ընդեանուր են ռաժանման, հարազատ միջավայրից եեռանալու մոտիվները: Երիտասարդները, բնական օրինաչափությամբ, ավելի հաճախ պատահարի են ենթարկվում կամ զենքի զոհ են դառնում բանակային ծառայության ընթացքում: Օրինակ՝ 1898 թ. Ախալցխայում գինվորական ծառայության մեջ մեռել է Արիստակես անունով մի

¹⁰ Նույն անդում, էջ 174:

¹¹ *Ղազիյան Ա.*, Հայ ժողովրդական ռազմի և զինվորի երգեր, Երևան, 1989, էջ 75, 77:

¹² *Թումաճան Մ.*, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 217:

¹³ *Հակոբյան Վ.*, Ներքին Բասենի ազգագրություն և բանահյուսություն, Երևան, 1974, էջ 309, Ա. Նազարյան, Էջմիածնի և Աշտարակի բանախոսությունից, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, պ. 9, Երևան, 1978, էջ 112:

երիտասարդ, որի ընկերները հիշատակի սգո երգ են ուղարկել նրա հարազատներին: Երգը պատմում է նրա ծառայության, հիվանդության, մահվան և հայ տերտերով թաղվելու մասին¹⁴: 1903 թ. նույն կերպ «մահվան գերանդու բերանն է ընկել» «դեռահաս ու անմուրազ» զինվորը՝ հայրենիքի ու հարազատների կարոտը սրտում¹⁵: Ռուսաստանում ապրած, ռուսական բանակում ծառայած հայ երիտասարդը հրաժեշտի խոսքեր է ուղղում Հայաստանի սուրբ լեռներին ու եղեմական աղբյուրներին: Օտար ափերում է վախճան գտնում նաև «Ամբախտ գդրիչի» դժբախտ հերոսը, որի ծայրը նվաղել է հարազատներին, տանջված մորը կանչելով: 1975 թ. Սև ծովում խեղդվող ընկերոջը փրկելիս գոհվում է զինվորական ծառայության մեջ գտնվող բաքվեցի Ռոդիկը: Նրա մոր սգում¹⁶ արտահայտված են դասական սուգի գրեթե բոլոր մոտիվային նրբերանգները: Այս կարգի երգերում շեշտվում է եայրենիքի զինվորի կոչման վեհությունը, անսեր ու աներազ մեռնելու ցավի, դրվատվում ռարոլականությունն ու արժանավորությունը: «Բանակ ճանապարհելիս ասալ ըմ՝ խելունք կկենաս, սլոթուն չանիս, ջահիլ ըս, ջիլլոթուն չանիս, քշտեդ կյոդ կընի, տու կյըդոթուն չանիս, պրանեդ թիքան հնգեղեդ միետ կես կանիս: Հինչու ասալ ըմ, ըռալ ըս, պա ես քեզ ասալ ըմ կյանքդ էլ կես կանիս հնգերեդ միետ: Ա մամարդ, պա կյանքը կես կանի՞ն»: Ամենամեծ վշտի պահին անգամ մայրը չի կորցնում մարդասիրությունը, չի չարանում, մաղթում է, որ նման վիշտ այլևս ոչ մեկին չայցելի:

Ուրիշ շեշտեր ունեն պատերազմների ժամանակ հյուսված սգո երգերը: Շատանում է մահը, ցավն ու վիշտը դառնում ընդհանուր, արյունն ու արցունքը՝ բոլորինը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ժողովուրդը հորինել է մի շարք ողբերգեր: Կռիվ

«սուգ ու շիվան է», այնտեղ հարյուրից մեկն է անվնաս մնում, դիակների սարեր են գոյանում, արյան գետեր, գնդակները շվշվում են. արկերը դողում: Հայը շարունակում է պայքարել իր դարավոր թշնամու դեմ:

*Սարախսովա թողրաբոցին
Լուս երեխեքս օրորոցին,
Արբունի ծեռքը մնաց ծոցին,
Սնաք բարով, ես գնում եմ*¹⁷:

Ջարկվում են ջահելները, իսկ իսադադությունը դանդաղում է, հապադում, երկիրը մնում է գերի ու խեղճ, հիվանդ ու արնաքամ:

Ռուսաստանի քաղաքացիական կռիվներում դարձյալ հորդահոս էր հսոյի արյունն ու եղերերգը:

*Ելլարա դաշտերը ծուն է ու դուրան,
Սար ու քար էլ լացին Ռուբենի վրա*¹⁸:

Սգո ու հիշատակի երգեր են հյուսվել նաև Հայոենական պատերազմի տարիներին («Ես վիեժն եմ», «Կերչ քաղաքի գլխի լալեն», «Սամբեկի դերան», «Լև ծովի ափին», «Երբ որ հասանք», «Ռոստովի երգը», «Նելսոն», «Ջալալանին», «Կոստյունը պատից» և այլն)¹⁹: Սրանք տաղաչափական ու կառուցվածքային նմանություններ ունեն ժամանակի այլ բանահյուսական ստեղծագործությունների հետ, որոնցից գատվում են բովանդակությամբ: Բոլորի մեջ էլ խոսքը պատվում է նույն առանցքի շուրջ. կռվի նկարագրություն, սպանվելու պահի պատկեր, հրաժեշտ հարազատներին, նրանց կսկիծի պատկերացում և անեծք թշնամուն: Որոշ քնարական հերոսներ իմդրում են իրենց մահը թաքցնել մորից, իսարել վիրավորված լինելու պատրանքով, մյուսները սարսուռ են օտարության մեջ վախճանվելուց: Պրկված երևակայությունը պատկերացնում է սև սնդուկը՝ հայրենի դռան առաջ և հարազատների ապրումները: Դարձյալ մարդու վշտից անբաժան է բնության պատկերը.

Արեւը մայր մտավ, լուսնյակը ցուլաց,

¹⁴ *Փորքշեյան Խ*, Նոր Նախիջեւանի հայ ժողովրդական բանահյուսություն, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, պ. 2, 1971, էջ 40:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 42:

¹⁶ *Հարությունյան Լ.*, նշվ. աշխ., էջ 317:

¹⁷ *Գրիգորյան Գր.*, նշվ. աշխ., հ. 5, երգ 89:

¹⁸ *Ղանալանյան Ա.*, Հայկական խորհրդային ֆուլկորը, էջ 70:

¹⁹ *Գրիգորյան Գր.*, նշվ. աշխ., Ա. Ղազիյան, նշվ. աշխ., Ա. Ղանալանյան, նշվ. աշխ.:

*Նավը կռակ տվեց, Աղվանը դողաց*²⁰:

«Խարեք մորս, վորավոր եմ», «յամա, յամա, դիլիոր ռան ա» և այլ կրկնությունները վշտի մեծ շունչ են հաղորդում երգերին:

Ղարարադյան ազատագրական պայքարի օրերին մահը ըմբռնվում է ոչ որպես ընկալական երևույթ, այլ՝ նվիրարեցնում հայրենիքին, կամավոր զոհ՝ ժողովուրդի, երկրի, հողի փրկության համար: Նորից առատացել է որդեկորույս մայրերի ողորդ, մեր դիտարկմամբ այն, պահպանելով ավանդական մոտիվները, ձեռք է բերել որոշ նոր երանգներ:

ա) Շեշտված է ընդվզումը ժամանակի չարության ու դաժանության դեմ՝ պայմանավորված պատերազմի անսովոր ընկալով ու հերոսականությամբ: «Էս հի՞նչ ժամանակներ ա, ա ժողովուրդ, պա մարը ուռթաման քշերավ յեր կկենա, ծեն տա, ուրան լլտանցր եր կցնե, սումկան կապե, դարկե գյուլին ռե՞խը»:

բ) Ամեն ռոպե սպասվող մահվան առօրեական դառնալուց, նրա անհրաժեշտության զիտակցությունից, ցավո ընդհանրությունից ռիսոդ դիմադրողականության զորացում, միմյանց սատարելու մեծ ցանկություն:

գ) Մահը անհատական երևույթ չէ, յուրաքանչյուրը դիտարկվում է մյուսների շարքում և նրա առաջը հնարավոր է առնել թշնամուն հաղթելով, խաղաղությամբ: Դրա համար ցանկություններից մեծագույնը համարվում է պատերազմի ավարտը:

դ) Ցավոն միանում է հպարտության զգացումը. «Ղարարադա հերոս Սամվել, ընըմետ արժանի Սամվել, մեր վեդեն պաշտպան Սամվել, եղուտ-յըդըթաթախ ռալա...» կամ «Ա դարդուտ հար, ա եթիմ հար, չորս սալդաթ ըս տվալ էս շենին»:

ե) Շոշափվում են հանգուցյալի օգտագործած զենքի տեսակը, վերջին կռիվը, մեռնելու պահը, թշնամուն տված նրա վնասը. «Շատ ըս թորք քցալ տանկետ տակը, պա ի՞նձ խե քցեցեր տակը, վեր վեչ մեռնիմ, վեչ կենամ»:

զ) Հնուց եկած սգո երգերի նման այստեղ էլ անիծվում է թշնամին, արժանանում պարսավանքի ու նզովքի. «Թորքր փըրթվո, վեր արունը պերավ քցից էս լավ ըշխարքես մաչը»:

է) Պատերազմի ժամանակ զոհվողը մեծ պարտականություն ունի իր ուսերին. հարկ է պարգերես մեռնել, չփախչել պայքարից, չթաքնվել, ընկերոջը չլքել վտանգի պահին, վախկոտ չլինել: Պատերազմը իր օրենքներն ու բարոյականությունն ունի, և եթե դրանց հավատարիմ է զինվորը, նրան փառք ու պատիվ է վոճակված այս ու այն աշխարհներում. «Էն ըստծու անա կաթած հրամանատար Ավոդ ա կիլական առաջդ, մաշկդ խտտլական ա, ասե՛ մամուսավ ըս եկալ»:

Ինչքան էլ ընդհանուր լինի սուգը, յուրաքանչյուր անգամ այն ունենում է անհատական ինքնօրինակ նրբերանգներ:

²⁰ *Գրիգորյան Գր.*, նշվ. աշխ., երգ 256: